

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Kristina Schüchtle

Fängelset - är det
existensberättigat?

Examensarbete
20 poäng

Per-Ole Träskman

Straffrätt

Ht-06

Innehåll

SAMMANFATTNING	1
FÖRORD	3
1 INLEDNING	4
1.1 Presentation	4
1.2 Syfte	4
1.3 Problemställningar	4
1.4 Avgränsningar	4
1.5 Teori	5
1.6 Metod	5
1.7 Disposition	5
1.8 Material och källkritik	6
2 STRAFFTEORIER	7
2.1 Vedergällning	7
2.2 Den klassiska straffrättsskolan	8
2.3 Relativa straffrättsteorier	9
2.3.1 Den italienska skolan	10
2.3.2 Den sociologiska skolan	10
3 INDIVIDUALPREVENTION	12
3.1 Behandlingsideologin	12
3.1.1 Historia	12
3.1.1.1 Systemintressena överordnade	13
3.1.2 Behandlingsteorin i Sverige	13
3.1.2.1 Behandlingsteorins genombrott	13
3.1.2.2 Johan Thyren, Karl Schlyter och behandlingsteorins fortsatta utveckling	14
3.1.3 Kritik	15
3.2 Teorin om inkapacitering	16
3.2.1 Jan Ahlbergs studie	16
3.2.2 Teorins problem	17
4 ALLMÄNPREVENTION	19

4.1	Teorin om allmänprevention	19
4.2	Kritik	19
5	NYKLASSICISMEN	21
5.1	<i>Den första stenen och Nytt straffsystem</i>	21
5.2	Kritik mot nyklassicismen	22
5.3	Proportionalitet	24
6	MICHEL FOUCAULT	27
6.1	Biografi	27
6.2	Maktteori	27
6.3	Panoptismen	28
6.4	Fängelset	28
7	ERVING GOFFMAN	30
7.1	Totala institutioner	30
8	ANALYS	32
8.1	Den klassiska straffrättsskolan och nyklassicismen	32
8.2	Allmänpreventionen	33
8.3	Behandlingsideologin	33
8.4	Inkapacitering	36
8.5	Mathiesen	37
8.6	Foucault	37
8.7	Övriga tankar	39
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	40

Sammanfattning

Den äldsta straffteorin är den om vedergällning. Straffen var inriktade på att tillfoga kroppen smärta och skada under allmänt beskådande. Avrättningar var offentliga skådespel och skulle avskräcka allmänheten från att sätta sig upp mot furstemakten genom att begå brott. De kvalfulla straffen kunde dock ibland få motsatt effekt genom att väcka sympati för den laglöse och avsky för den grymme fursten.

Upplysningstänkarna krävde humanare straffformer och lade grunden för den klassiska straffrättsskolans rättvisepprinciper om likhet, proportionalitet och skuld. Vägen bort från den medeltida vedergällningen innebar att straffen inte längre verkställdes i offentlighetens ljus, utan utfördes bakom lyckta dörrar. I samband med tanken om en rättvisare och humanare straffmakt skedde också en övergång från kroppsstraff till att straffa "själen", intellektet eller fångens vilja.

I slutet på 1800-talet uppkom nya straffrättsskolor som stod i opposition mot den klassiska straffrättsskolan. Dessa hade en preventiv inställning till straffinstrumentet. Genom allmänprevention skulle folket avskräckas eller hindras från viljan att begå brott. Genom individualprevention, med behandling eller oskadliggörande, skulle individen hindras från fortsatt brottslig aktivitet. Den största skolan, den sociologiska skolan, såg brottet som en effekt av brottslingens levnadsförhållanden. Straffet skulle vara ändamålsenligt, nämligen återställa brottslingen till normalläge. Brottslingsklientelet indelades i olika kategorier och individuellt avpassade behandlingsåtgärder skulle sättas in för att vårda de kriminella ur sitt beteende.

De olika skolorna eller ideologierna, med idéer om rättvisa, proportionalitet, individualprevention, allmänprevention, behandling, oskadliggörande, har omväxlande varit de härskande teorierna för bevarande av fängelset som institution från upplysningen fram till idag.

Fängelset som en fysisk byggnadskonstruktion har också alltsedan upplysningen varit i form av en allseende övervakning, ett *Panopticon*. Fängelset har samtidigt sökt fungera som en mental konstruktion, en övervakning och ett allseende som sökt påverka brottslingens tankar och handlingsmönster.

Fängelset har hela tiden haft som officiellt mål att hindra brottslingen från att fysiskt kunna begå brott, liksom att hindra viljan att begå brott. Och allt sedan dess födelse har det misslyckats med sin uppgift. Kriminaliteten tycks inte nämnvärt påverkas av fängelsets existens. Möjligen ska inte detta misslyckande ses som ett just ett misslyckande utan kanske är det så att det underliggande målet med fängelset som institution är, inte att bekämpa kriminaliteten, utan att avskilja avvikarna från de normala. För att skapa en

härskande norm måste samtidigt en abnormalitet skapas. Fängelset fyller denna funktion.

Förord

Jag vill tacka min familj och mina vänner för all uppmuntran och allt stöd jag fått under min utbildning som nu avslutas i och med denna examensuppsats. Speciellt vill jag tacka min pojkvän Olof Persson för uppmuntran, hjälp och kärlek under alla år.

1 Inledning

1.1 Presentation

Denna uppsats är ett försök att undersöka fängelset som fenomen. Ambitionen är att uppsatsen ska vara tvärvetenskaplig med såväl straffrättsliga, rättshistoriska, rättssociologiska och rättsfilosofiska element. Under mina sista terminer på juristprogrammet har jag läst kurser parallellt i dessa ämnen och nu är målet att i min examensuppsats sammanställa några av de texter jag skrivit och integrera de kunskaper jag förvärvat i en uppsats.

Jag vill i uppsatsen presentera framväxten av fängelsesystemet och på vilka grunder dess existens har legitimerats genom historien fram till idag. Samtidigt ska jag redogöra för de straffrättsteorier som präglat synen på kriminalitet och hur den bäst ska åtgärdas med fokus på institutionen fängelse.

1.2 Syfte

För mig är det intressant att få kunskap om det straffrättsliga reaktionssystemets utveckling och möjligtvis speciellt fängelsets. Kunskapen om denna historia och utveckling tycker jag är viktig för blivande jurister, kanske främst för jurister inom rättsväsendet. Vilka är förklaringarna till att fängelsestraffet har varit och fortfarande anses vara en legitim straffreaktion? Är förklaringarna giltiga? Finns det andra motiv för fängelsets fortbestånd, mer dolda och svårförståeliga, än de som anges ”offentligt”?

1.3 Problemställningar

Huvudfrågan jag ställer i uppsatsen är: Är fängelset berättigat? Denna fråga bryter jag ner i delfrågor såsom: Vilka bakomliggande rättsteoretiska och rättspolitiska idéer inspirerade till fängelsets tillkomst och utveckling? Kan fängelse vara ett ”humant” straff?

1.4 Avgränsningar

På grund av ämnets stora omfattning måste avgränsningar göras. I tiden gör jag en ungefärlig avgränsning då medeltidens vedergällningsteorier går över

i upplysningens förnuftstänkande. Då börjar det ”moderna” västerländska fängelset börjar ta form, i slutet av 1700-talet. Rumsligt gör jag en vid avgränsning då jag tar upp fängelseväsendets framväxt i såväl USA, Europa och i Sverige. Min uppsats är menad att ge en helhetsbild av fängelsets utveckling och ideologierna kring institutet, inte detaljkunskap, därför har jag gjort nedslag i historien och i litteraturen om fängelset som jag uppfattat som speciellt viktiga och intressanta.

1.5 Teori

Jag har analyserat mitt material med hjälp av Michel Foucaults teori om makt som han redogör för i boken *Surveiller et punir*, eller som den heter på svenska, *Övervakning och straff*. Förutom Foucault tänker jag också använda mig av Thomas Mathiesens mer marxistiska analys av fängelset som han beskriver i sin bok *Kan fängelset försvaras?*. De teoretiska begreppen jag använt i uppsatsen mig av är ”makt” och ”humanitet”. Begreppet ”makt” har jag valt att bryta ner i underkategorier såsom straff, bestraffning och begränsning. Begreppet ”humanitet” har jag valt att bryta ned i underkategorier såsom vård, belöning och behandling.

1.6 Metod

I uppsatsen använder jag mig av den kvalitativa textanalysen som metod för att tolka mitt material. Denna metod är vanlig inom samhällsvetenskapen och innebär en slags närläsning av andras texter för att sedan kunna tolka och dra slutsatser av dessa. Min ambition var att göra en ideologikritisk analys, det vill säga den syftar till lyfta fram de samhälleliga konflikter som återspeglas i en given text.¹ I detta sammanhang kan konflikten sägas bestå i samhällets eller statens ambition att med institutet fängelse, både vara straffande och human. Staten vill ha både en repressiv och en behandlande straffpåföljd.

Jag har också använt mig av den historiska metoden för att besvara mina frågeställningar.

1.7 Disposition

Jag inleder med att redogöra för de olika straffrättsteorierna i historisk ordning. Därefter berättar jag om rättsfilosofen Michel Foucaults tankar om

---

¹ Esaiasson mfl, s. 233-235.

fängelset och Erving Goffmans analys av totala institutioner. Sist i uppsatsen är min ambition att finna de röda trådarna, knyta ihop dem och sammanställa en slutsats i analysen.

1.8 Material och källkritik

Jag använder mig endast av sekundärdata, i detta fall av litteratur som tidigare skrivits om fängelse. Jag gör således inga egna undersökningar. Kritik som kan riktas mot detta sätt att skriva uppsats är att materialet som används endast består av andras undersökningar, empiri och uppfattningar. Urvalet av sekundärdata kan lätt ske med viss godtycklighet då det finns så mycket litteratur på området. Min ambition att motverka detta har varit att välja ett antal författare som, vad jag förstår, anses vara erkända auktoriteter på området nämligen rättshistorikern Erik Anners, sociologen Erving Goffman, rättssociologen Thomas Mathiesen och rättsfilosofen Michel Foucault.

2 Straffteorier

2.1 Vedergällning

De äldsta straffteorierna är de om vedergällning. Dessa teorier gav svar på vilka handlingar som skulle anses vara straffbara liksom på hur straffet skulle utformas för att en rättvis vedergällning skulle uppnås. Då straffet i sig ansågs ha ett egenvärde kallas dessa teorier ofta för ”absoluta” straffteorier. Eventuell nyttoaspekt av straffet kom i andra hand.

Vedergällningsteorierna brukar delas in i två grupper. Den ene är talions- eller vedergällningsprincipen som innebär att brottslingen bör tillfogas samma skada som denne själv åstadkommit. Likt bibelns öga för öga tand för tand, i 21 kapitlet andra moseboken. Den andre är skuldprincipen som innebär att man i första hand ser den moraliska skulden man bär efter begånget brott. Straffet ses då som uttryck för en moralisk princip, alltså ”som man bäddar får man ligga”.²

De medeltida straffen kunde vara mycket grymma. Ännu långt in på sjuttonhundratalet finns beskrivningar på kvalfulla straff i vedergällningens anda. Avrättningar var offentliga skådespel som kunde inledas med offentlig avbön för att senare övergå i allehanda fantasifull tortyr av kroppen såsom, brännmärkning, att hålla flytande svavel i sår och slita av kroppsdelar. Bestraffningarna var omedelbart fysiska. Kroppen var den rättsliga bestraffningens måltavla.³ Rättvisan krävde att tortyroffret på något sätt skulle intyga att straffet var välförtjänt och grundade sig på en sanning. Den offentliga avbönen tjänade som bevis för att straffet var legitimt.⁴

Den rättsliga tortyren var en form av politisk-juridisk ritual. Förutom förbrytelsen och dess offer var brottet främst en kränkning av härskaren. Han angrips personligen eftersom lagen gällde för att vara härskarens vilja och han angreps också fysiskt eftersom lagens kraft var furstens kraft. Rätten att bestraffa sågs som härskarens rätt att föra krig mot sina fiender. Straffet är således både en personlig och offentlig hämnd. Dess syfte var mindre ett sätt att återupprätta en jämvikt än att framhäva att det aldrig kunde finnas någon symmetri mellan fursten och hans undersåtar. Fursten bedrev en skrämsepolitik vars syfte inte var att återställa rättvisan utan att ständigt blåsa nytt liv i makten.⁵

Folkhopen var huvudpersonen i de kvalfulla avrättningarnas skådespel. Man ville avskräcka den stora massan genom att statuera exempel som gjorde alla medvetna om att makten ursinnigt bestraffade brottsliga gärningar. Dessutom hade folkhopen rollen som vittne och garant för straffet. I viss

---

² Mathiesen, s. 52-53.

³ Foucault, s. 9-13.

⁴ Foucault, s. 69.

⁵ Foucault, s. 52-54.

mån skulle åskådaren också delta i avrättningen genom att förödmjuka och ibland också misshandla brottslingen. Folket inbjöds att foga sin hämnd till furstens.⁶

Folkhopen kunde också hindra en avrättning som ansågs orättvis genom att med våld blanda sig i maskineriet och slita brottslingen ur bödelns händer. Meningen med den grymma avrättningens skådespel var att visa hur fruktansvärt brottet var och hur oövervinnlig furstemakten. Dock kunde en verklig politisk fara uppstå då folkhopen kände sig mer samhörig och solidarisk med den som straffades än med fursten. Folkhopen kände sig hotad av furstens grymma, men legala våld utan varken sans eller måtta. De kvalfulla straffen avslöjade tyrannin och hämndlystnaden med straff. Sympati för de laglösa väcktes och brottslingen idealiserades.

I slutet av 1700-talet tycktes det som om den breda folkmassan inte längre stod ut med hur brottmålen gick till och oroligheter bröt ut. Klasskillnaden var ofta tydlig då fattiga människor straffades hårt, medan män av bättre börd fick mildare straff. Man började göra uppror mot de tunga straff som tilldelades brott som allmänt betraktades som mindre svåra och som ofta var förbundna med vissa sociala villkor, som till exempel tjänstefolks snatterier.

Då man märkte att det stora straffskådespelet fick motsatt effekt än vad som var meningen, krävde upplysningsmännen dess avskaffande. Bestrafningen skedde sedermera bakom lyckta dörrar. Den nya straffrättsliga och polisiära repressionens syfte var att krossa solidariteten med brottslingen.⁷

2.2 Den klassiska straffrättsskolan

Den internationella straffrätten under 1800-talet präglades av en riktning eller skola som ofta benämns den klassiska straffrättsskolan. Denna straffrättsvetenskap kan spåras tillbaka till upplysningstidens filosofi och den växte fram som kritik av äldre tiders ofta godtyckliga och grymma straffregler.⁸

Likt äldre straffskolor ansåg även denna skola att straffets huvudsakliga uppgift var att vedergälla det begångna brottet. Däremot var det viktigt för den klassiska straffrättsskolan att vedergällningen var *rättvis*. För att säkra det rättvisa straffet uppställdes viktiga principer. Likhetsprincipen, som krävde att lika fall skulle behandlas lika.⁹ Bakom utvecklingen av likhetsprincipen låg det framväxande borgerskapets behov av att försvara sig mot feodalherrarnas och adelns omfattande makt. Tanken var att borgare och adelsmän skulle straffas lika hårt om man begått samma brott. Vid

---

⁶ Foucault, s. 62-63.

⁷ Foucault, s. 71-77.

⁸ Häthén, s. 61.

⁹ Inger, s. 121.

straffmätningen skulle hänsyn endast tas till gärningens svårhet och inte till gärningsmannens samhällsställning.¹⁰ Proportionalitetsprincipen innebar att straffet skulle stå i proportion till brottets svårhetsgrad. Skuldprincipen innebar ett krav på att gärningsmannen ur subjektiv synpunkt kunde anses som ansvarig för sina handlingar. Bakom den klassiska straffrättskolans absoluta straffteori, att visst brott skulle vedergällas med visst straff, låg också den allmänpreventiva tanken om att straffet avskräckte allmänheten från att begå brott och på så vis kunde man upprätthålla den allmänna laglydnaden.¹¹

Under 1800-talet försökte man upprätta ett så stort avstånd som möjligt mellan sökandet efter sanningen och det våld som man inte helt kan utplåna i straffet. Den straffande makten fick inte besudlas av ett brott som var större än det den ville drabba.¹²

Denna nya förnufts- eller upplysningsbaserade straffteori, som kom för att ersätta den rena kroppsliga vedergällningen, byggde på idén om att tanken på straff, *föreställningen* om smärta, snarare än att smärtan själv, skulle ge resultat. Straffets effekt skulle förutom på den enskilde, ha störst effekt på dem som inte begått brott. Straffet skulle inte längre tjäna furstens hämnd utan det nya samhällets försvar. Fursten förlorade allt mer sin betydelse och lagen blev mer närvarande i straffet. Sanningen och rättvisan söktes med lagtolkningar och domstolsförhandlingar.¹³

2.3 Relativa straffrättsteorier

I slutet av 1800-talet uppkom på kontinenten två nya straffrättsliga skolriktningar som stod i opposition till den klassiska straffrättskolan, nämligen den italienska eller positiva skolan och den moderna eller sociologiska skolan. De nya skolorna såg straffen som ett medel att förverkliga ett socialt ändamål, nämligen att bekämpa och förhindra kriminaliteten som ett samhällsont och de kritiserade den klassiska straffrättskolan för att vara verklighetsfrånvärd och rättsdogmatisk. De fokuserade på den individuella brottslingen och inte på den brottsliga gärningen. Dessa straffteorier kallas för relativa straffteorier, men kan även kallas preventionsteorier, allmänpreventiva eller individualpreventiva. Den italienska och den sociologiska skolan hade en mer eller mindre individualpreventiv karaktär. Olika individer krävde individuella påföljder eller preventiva insatser.¹⁴

---

¹⁰ Mathiesen, s. 160.

¹¹ Inger, s. 121.

¹² Foucault, s. 60-61.

¹³ Hengren, s. 8-9.

¹⁴ Inger, s. 122.

2.3.1 Den italienska skolan

Den italienske läkaren Cesare Lombroso hade uppfattningen att en brottsling var predestinerad att begå brott. Redan från födseln var det ödesbestämt att denne skulle bli en ”förbrytarmänniska”. Förbrytare hade yttre kännetecken såsom sluttande panna och framskjutna käkar. Dessa tankegångar modifierades hos hans lärjunge Enrico Ferri. Han ansåg att den brottsliges personliga anlag liksom hans sociala miljö predestinerade honom att handla brottsligt. Brottslingen kunde därför inte heller anses ha skuld eller ansvar för brottet och skulle därför inte straffas i vanlig mening. Istället för straff ville Ferri införa ”sanktioner” mot brottsligheten. Dessa sanktioner skulle utdömas beroende på brottslingens farlighet och inte på grund av det begångna brottet. Sanktionerna var av olika slag, ibland förbättrande och resocialiserande. Då brottslingens farlighet ansågs vara av hög grad skulle sanktioner införas för att oskadliggöra brottslingen, temporärt eller definitivt. Ferri var motståndare till fängelsestraffet och istället skulle arbetskolonier och säkerhetsanstalter införas. För de unga förbrytarna ville Ferri införa särskilda skolor och uppfostringsanstalter. Ferri motsatte sig tidsbestämda straff eller sanktioner. Det fick ta den tid det tog för den individuella brottslingen att bli resocialiserad eller oskadliggjord.¹⁵

2.3.2 Den sociologiska skolan

Parallellt med den italienska skolan växte den sociologiska skolan fram med straffrättsprofessorn Franz von Liszt som förgrundsgestalt. Han formulerade sina tankar i ett reformprogram kallat Marburgprogrammet. Von Liszt menade att straffets uppgift inte var att vedergälla brottet, utan att bekämpa brottsligheten. Straffet skulle ha ett preventivt syfte. Målet var att undanröja brottslighetens allmänt sociala och specifikt individuella orsaker och att ge den brottslige en behandling som effektivt förebyggde fortsatt kriminalitet från hans sida.¹⁶

Anhängarna till skolan såg brottet som en effekt av de förhållanden som brottslingen levde under. Bristande utbildning, fattigdom och prostitution sågs som grogrund för kriminalitet. För att bekämpa brottsligheten och återfall däri, såg man som samhällets nödvändiga uppgift att införa sociala program för att minska kriminaliteten. Dessa program kunde bestå av uppfostran och ökad folkbildning.¹⁷

Franz von Liszt kategoriserade brottslingsklientelet i olika grupper så att deras respektive straff var individuellt anpassat. Den förbättrande skulle förbättras och kunde bli föremål för långa, tidsbestämda frihetsstraff med arbetsfostrande och disciplinerande prägel. Den oförbättrande eller kroniska

---

¹⁵ Inger, s. 123-124.

¹⁶ Inger, s. 122-123.

¹⁷ Häthén, s. 71-72.

brottslingen skulle oskadliggöras och den avskräckningsbare skulle avskräckas. För de yngsta lagöverträdarna skulle man tillgripa uppfostringsåtgärder under statlig kontroll och för de straffmyndiga skulle man inrätta särskilda ungdomsanstalter. Von Liszt var kritisk till det korta frihetsstraffet då det inte gav utrymme för behandling.¹⁸

I kampen mot brottsligheten ville von Liszt vid sidan om juridiken även tillämpa kunskaper från psykologin, psykiatrin, antropologin och sociologin.¹⁹

---

¹⁸ Inger, s. 122-123.

¹⁹ SvJT 1999, nr. 2, s. 119.

3 Individualprevention

3.1 Behandlingsideologin

3.1.1 Historia

Idén om att fängelsestraffet ska verka behandlande och återföra fången till ett normalt och funktionsdugligt tillstånd är lika gammal som fängelset självt. Redan på 1600-talet fanns det i de gamla inspärningshusen en rehabiliteringsideologi inbyggd, även om det främst innebar tvångsarbete. Behandlings- eller rehabiliteringsideologins huvudkomponenter har varit desamma fram till idag, om än att de olika komponenterna har betonats olika starkt. Grundpelarna i behandlingstänkandet är arbete, skola, moral och disciplin.²⁰

Ett av de första tukthusen fanns i Amsterdam under tidigt 1600-tal. Det tunga arbetet som utfördes där bestod i raspning, vilket innebar att man skrapade flis av trästockar, som sedan användes i färgindustrin. Tukthuset hade som mål, inte bara rent straff, utan även tukt och förbättring. Tuktbehandlingen skulle göra fångarna till friska människor som åt måttligt, som var vana vid och önskade sig att arbeta hårt. De skulle bli i stånd att klara sig själva och bli gudfruktiga.²¹

I Amerika, under 1800-talets första hälft, uppstod tanken om att reformera fängelsesystemet. Det dåvarande systemet innebar att fångarna förvarades tillsammans i stora rum i så kallade gemensamhetsfängelser. Istället byggdes cellfängelser där varje fånge isolerades i en egen cell. Två system för verkställande av frihetsstraff växte fram, nämligen Auburn och Philadelphiasystemet. Det Auburnska systemet innebar att fångarna gemensamt skulle utföra hårt arbete under dagen och under natten skulle de isoleras från varandra i ensamceller. Grundidén i Philadelphiasystemet var att varje fånge skulle vara inlåst i en ensamcell utan kontakt med omvärlden. Fången skulle inte heller sysselsättas med arbete. Genom isoleringen och sysslolösheten skulle fången tvingas rannsaka sig själv och sitt brott och slutligen skulle begrundandet leda fram till bättring och han kunde frigges. Fången sågs som syndare, inte som brottsling, och denne skulle göra bot inför gud.²²

Inom den moderna behandlingsideologin kan tre förklaringsmodeller till brottslighet skönjas. Den första är den medicinsk- eller biologiska, där orsaken till kriminaliteten ligger hos den kriminelle själv. På grund av en medfödd eller förvärvad defekt har han nedsatt kontroll över sitt beteende. Behandlingsmetoden är fysisk, till exempel lobotomi och kastrering. Den

---

²⁰ Mathiesen, s. 72-73.

²¹ Mathiesen, s. 61-63.

²² Anners, s. 10-12.

andra förklaringsmodellen är den psykologisk- eller psykiatriska. Där ligger också problemet hos den kriminelle själv, men problemet är själsligt och botemedlet är beteendeterapi, gruppterapi och psykoanalys för att skapa självinsikt. Den tredje förklaringsmodellen är den sociologiska. Den söker orsaken till kriminalitet inte bara hos personen själv utan i dess omgivning. Brottslingen lider av bristande inläring om vad som är rätt och fel eftersom han växt upp och tagit till sig kriminella normer i en viss grupp eller subkultur. Botemedlet mot kriminaliteten söks i personens sociala miljö. Familjen och arbetsplatsen ska involveras i behandlingen.²³

3.1.1.1 Systemintressena överordnade

Den relativa vikt som lagts vid de fyra komponenterna har varierat genom tiden. Enligt Mathiesen har den styrande principen för dessa variationer utgjorts av systemintressena. Det är den eller de komponenter i rehabiliteringstanken som det vid varje tid legat i fängelsesystemets eget intresse att förverkliga som det lagts vikt vid, oberoende av hänsynen till fångarnas rehabilitering. Arbetet vid tukthuset var mycket ekonomiskt lönsamt för ledningen, därför betonades vikten av hårt arbete i merkantilismens anda. I dagens moderna fängelser spelar arbetskomponenten en liten roll. Däremot är disciplinintresset centralt och skolideologin i viss mån. Systemintressena definieras och kommuniceras till fångelset utifrån. Alltså är det tidens anda, den rådande politiken och den allmänna meningen som styr fängelsestraffets intresse.²⁴

3.1.2 Behandlingsteorin i Sverige

3.1.2.1 Behandlingsteorins genombrott

Behandlingsoptimismen gjorde sin stora debut i Sverige i samband med naturvetenskapernas segertåg kring 1920-talet. Den naturvetenskapliga utvecklingen, speciellt den medicinska, medförde att man trodde sig kunna uppnå en fullständig kunskap om människan. Med de ökande kunskaperna om människan kunde hon korrigeras om hon avvek från det som var normalt. Man kunde därmed vetenskapligt undersöka avvikarna och klassificera dem. En diagnostisk kultur uppstod där kriminella beteenden tolkas som symptom på psykologiska processer.

Välfärdsstaten behövde också en rättighetsgrundande teori för att kunna legitimera frihetsberövanden. Att fängsla någon rimmade illa med de politiska principer som välfärdsstaten ville stå för, nämligen frihet, humanitet, jämlikhet och solidaritet. Genom att hävda att man

---

²³ Elwin mfl, s. 223-226.

²⁴ Mathiesen, s. 75-76.

frihetsberövade någon för dennes *eget bästa*, gjorde att man undvek konflikt med gällande politiska principer.²⁵

3.1.2.2 Johan Thyré, Karl Schlyter och behandlingsteorins fortsatta utveckling

Johan Thyré var en tid yrkesverksam som straffrättsprofessor vid Lunds universitet och var också justitieminister under åren 1926-1928. Thyré var en man som fick stor betydelse för svenskt lagstiftningsarbete under 1900-talets första tre decennier. Han var starkt influerad av Franz von Liszt och den sociologiska skolans idéer. Liksom Liszt kategoriserade Thyré brottslingarna i olika grupper. De ordinära straffen skulle vara fängelse, straffarbete och böter, men för de atypiska kriminella, såsom de minderåriga brottslingarna, krävdes speciella påföljder, även kallade skyddsåtgärder. Straffets uppgift var att neutralisera den samhällsfarliges vilja genom individualprevention.²⁶

Thyrés reformverksamhet fortsattes av hovrättspresidenten Karl Schlyter. Arbetet med att skapa en ny strafflag, nämligen Brottsbalken, fullbordades under Schlyters ledning. Schlyter var justitieminister i Per Albin Hanssons regering under åren 1932-1936. Folkhemstanken om att bygga välfärdssamhället var en ambition i socialdemokratisk anda. Den starka staten skulle ta ansvar för sina medborgares välbefinnande.²⁷

År 1934 lade Schlyter fram ett reformprogram kallat *Avfolka fängelserna!*. Programmet hade mycket riktigt ambitionen att avskilja så många som möjligt från fängelserna genom att skapa alternativa påföljder. Dessa skulle vara i form av vård i frihet eller olika sorters behandling på sjukhus eller särskilda anstalter. De Schlyter ville avskilja var de psykiskt sjuka, bötesfångarna, alkoholbrottslingarna och ungdomsbrottslingarna. I fråga om de unga kriminella ville Schlyter i största möjliga mån använda sig av den villkorliga domen som alternativ till fängelsevistelse. För de ungdomar där den villkorliga domen inte kunde anses vara tillräcklig, ville han införa särskild behandling på anstalt.²⁸

År 1938 tillsattes en lagberedning, Strafflagsberedningen, för att genomföra och sammanställa de reformer som föreslogs i Schlyters reformprogram. Arbetet med förslag till nytt påföljdssystem resulterade i slutbetänkandet SOU 1956:55, som kallades Skyddslag. I denna drev man starkt linjen om individualprevention genom vård och behandling istället för straff. Syftet med fängenvårdssystemet var att resocialisera den dömda. Lagförslaget innehöll, förutom influenser från den sociologiska skolan, också starka influenser från Ferri och den italienska skolan. Terminologin strävade efter att använda ordet skydd i alla sammanhang, till exempel skyddslag,

---

²⁵ Elwin mfl, s. 73-74.

²⁶ Inger, s. 131-133.

²⁷ Carlsson och Rosén, s. 253-257.

²⁸ Schlyter: *Avfolka fängelserna!*

skyddsuffostran och skyddsanstalter. Förslaget fick mycket kritik för sin extrema skyddsterminologi och för sin ensidigt individualpreventiva hållning.²⁹

Införandet av BrB år 1965 byggde i viss mån på en kompromiss mellan individualpreventiva och allmänpreventiva tankegångar, men uppfattningen att det främst var den dömdes behov som skulle styra påföljdsvalet, fick fortfarande stor genomslagskraft. Av de frihetsberövande åtgärderna skull internering och ungdomsfängelse i princip fortfarande vara tidsbestämda. Frigivandet skulle vara beroende av behandlingsresultatet.

3.1.3 Kritik

Behandlingstanken började dock starkt kritiseras i slutet av sextioalet. Den kriminologiska forskningen visade att effekterna av behandling var mycket små och mindre effektiva desto mer ingripande vård- och behandlingsinsatserna var. Det påtalades det orimliga i att rättfärdiga långa frihetsberövanden med att straffet sades vara till för den dömdes bästa och kunde därför bli betydligt längre än vad brottets straffvärde motiverade. Successivt började den sociologiska skolans idéer om individualiserande skyddsåtgärder mötas med argument om att straffsystemet skulle byggas på principerna om rättvisa, strafflikhet, förutsägbarhet och proportionalitet. De tidsbestämda straffen skulle utmönstras ur straffsystemet. En arbetsgrupp inom BRÅ överlämnade år 1977 rapporten *Nytt straffsystem*. Rapporten kritiserade behandlingstanken inom det svenska påföljdssystemet för att den skapade rättsosäkerhet genom konturlösa påföljder. Gruppen ansåg att preventionshänsyn skulle sakna betydelse för påföljdssystemets utformning. Brottets svårhet skulle vara avgörande, med hänsyn till proportionalitet och likhet inför lagen. Hänsyn skulle inte tas till gärningsmannens person. Rapporten fick stor betydelse för senare straffrättslig lagstiftning och behandlingstanken förlorade allt mer gehör.³⁰

I artikelsamlingen *Straff och rättfärdighet* ger Ulla Bondesson i sin artikel *Nyklassisk straffilosof och reformpolitik* mycket skarp kritik mot denna BRÅ-rapport. (Se vidare kapitel 4 om kritik mot nyklassicismen). Hon kritiserade rapporten för att på ett överdrivet sätt ge intrycket av att den individualpreventiva behandlingstanken i allmänhet lett till längre omhändertagande än vad som skulle bli följden av ett rent strafftänkande. Arbetsgruppen presenterar dock inte något underlag för detta påstående i rapporten. Rapporten förkastar behandlingstanken och hävdar att det inte kan påvisas att någon behandling visat sig mer effektiv än någon annan. Det menar Bondesson dock att det finns belägg för, men i negativ mening. Det vill säga att ju mer ingripande frihetsåtgärder desto sämre resultat. Hon menar att arbetsgruppen endast tolkar teorin om individualprevention positivt, nämligen att behandlingens positiva syfte endast kan uppfyllas

---

²⁹ Anners, s. 34-37.

³⁰ SvJT 1999, nr. 2, s. 122-125.

respektive inte uppfyllas. Bondesson menar istället att en teori om ”negativ” individualprevention är giltig. Det vill säga att straffet kan öka risken för återfall. Rapporten hävdar dock att straffet kan försvåra den sociala anpassningen för brottslingen, men kopplar inte ihop detta påstående med den individualpreventiva teorin. Alltså, om teorin om den negativa individualpreventionen är riktig, ska inte individualpreventionsteorin förkastas helt som ointressant.³¹ (Se vidare om prisonieringseffekter i kapitel 6 om Goffman)

3.2 Teorin om inkapacitering

Med teorin om inkapacitering tänker man sig att individualprevention åstadkoms genom oskadliggörande. Brottslingen oskadliggörs eller inkapaciteras genom att denne lyfts ur det samhälleliga kretsloppet och sätts i fängelse.³²

I forskningen kring oskadliggörande kan man urskilja två former av oskadliggörande, nämligen kollektiv och selektiv inkapacitering. Grundidén med den kollektiva inkapaciteringen är att utdöma fängelsestraff för breda kategorier av människor som en gång begått brott, utan att man gör några försök att förutsäga vilka av personerna som kan vara högriskpersoner.³³

Idén med den selektiva inkapaciteringen är att man försöker förutsäga vilka som är högriskpersoner inom de grupper man är intresserad av, för att sedan använda fängelsestraff selektivt just för dessa. Vanligast vid det selektiva oskadliggörandet är att man ser till återfallen i allvarliga former av kriminalitet, som våldsbrottslighet, och sedan försöker man blicka framåt för att förutsäga vem som kan förväntas begå fler sådana brott i framtiden. Dessa personer ska selektivt utväljas och oskadliggöras. Detta tillvägagångssätt kan tänkas vara så effektivt att fängelsesystemet inte behöver byggas ut, utan tvärtom kan reducera det.³⁴

3.2.1 Jan Ahlbergs studie

I studien *Inkapacitering- effekter vid förändrade strafftider* av Jan Ahlberg definieras inkapaciteringseffekten som den brottsreduktion som blir följden av att den kriminelle fysiskt förhindras att begå brott under den tid han sitter i fängelse. I studien presenteras en modell för att beräkna hur stor andel av olika brott som förhindras eller tillkommer beroende på inkapaciteringseffekterna vid olika praxis gällande fängelsestraffens längd. Ahlbergs undersökning gäller effekterna av halvtidsreformen som infördes år 1983. Vid strafftider över 2 månader och mindre än 2 år frigavs fångar

---

³¹ Heckscher *et al.*, s. 101-103.

³² Mathiesen, s. 131-132.

³³ Mathiesen, s. 138.

³⁴ Mathiesen, s. 144-146.

före år 1983 efter att 2/3 av strafftiden avtjänats. Efter år 1983 frigavs dessa fångar efter att halva strafftiden avtjänats. Brottskategorierna som studien omfattar är stöldbrott, misshandel, bedrägeri, biltillgrepp och rån.

Ahlberg inleder sin studie med att konstatera att fängelsestraffet också har andra effekter, förutom inkapaciteringseffekter, såsom allmänpreventiva och individualpreventiva effekter, men hur stora dessa är, är relativt okänt eftersom de är svårsmätbara. Studiens slutsats är att halvtidsreformen gav ökat antal anmälda brott. Halvtidsreformen anges svara för 1-3 procent fler brott inom de angivna brottskategorierna. Den mest markanta effekten noteras för bilstölder. Ahlberg anger att halvtidsreformen svarar för en del av ökningen, men tillägger att bilstölderna i sig ökat markant de senare åren. Alltså är inte den främsta förklaringen minskad inkapacitering på grund av halvtidsreformen, men en del av förklaringen. Nivåökningen av anmälda brott tillskrivs halvtidsreformen i studien, men Ahlberg påpekar den statistiska osäkerheten och att andra effekter har påverkat reformen såsom minskad individual- och allmänprevention.³⁵

3.2.2 Teorins problem

Teorin innebär att man med säkerhet kan förutsäga vem som kommer att begå brottsliga handlingar i framtiden. Ju större förutsägbarheten är, ju större inkapaciteringseffekt kommer fängelset att ha, och vice versa, ju mindre förutsägbarhet desto mindre effekt. Frågan är dock: Hur säkert kan man förutsäga vem som kommer att begå brott i framtiden?

Två problem dyker upp då förutsägbarheten är liten. Det första fallet är då man underlåter att fängsla personer som löper risk att begå nya brott. Förutsägelsen är negativ, det vill säga att man förutspår att personen *inte* kommer att återfalla i brottslighet, men sedan faktisk gör det. Detta kallas problemet med de ”negativt falska”. Å andra sidan finns de så kallade ”positivt falska”, där personen förutspås återfalla i brottslighet, men faktiskt inte gör det.

Kriminologen Nils Christie i Norge har undersökt frågan om förutsägbarhet och kom fram till att då det gällde mindre allvarliga brott såsom tillgreppsbrott, kunde man med relativt stor säkerhet säga att personen kommer att återfalla i liknande brottslighet. Svårare var det med de sällsyntare och allvarligare brotten såsom våldsbrott. Konklusionen av hans undersökning var att han ansåg att det saknades någon säker grundval för att förutsäga framtida farligt handlande. Det främsta problemet ansåg han vara att man måste fängsla ett stort antal människor, som sannolikt inte kommer att utföra någon farlig handling i framtiden, för att fängsla ett fåtal reellt farliga.

---

³⁵ Ahlberg, s. 5 ff.

Problemet med ”de positivt falska”, att många måste fängslas för att vara säkra på att få med ett fåtal reellt farliga, leder till en viktig principfråga: Hur legitimerar vi att många måste fängslas för att få med de få farliga? Ytterligare en principfråga uppstår: Vilken grundval finns för att motivet till en dom baseras på en förhoppning om förhindrande av eventuella framtida handlingar? Inkapaciteringsteorin bryter i grundläggande avseenden mot de straffrättsliga huvudprinciperna. Strafflagsbestämmelserna reglerar vad som är straffbart i vårt samhälle och dessa innehåller två grundläggande egenskaper. Den första är att straff utdöms för brottsliga gärningar utförda i det förflutna. Inkapaciteringsteorin dömer för gärningar som kan eller kommer att ske i framtiden. För det andra ska man dömas för den brottsliga handlingen i snäv mening. Man ska alltså dömas för ens handlande, inte för övriga omständigheter kring ens person eller situation. Inkapaciteringsteoring leder till en prognos baserade på dessa övriga omständigheter.³⁶

---

³⁶ Mathiesen, s. 144-146.

4 Allmänprevention

4.1 Teorin om allmänprevention

Teorin om allmänprevention innebär att man tänker sig kunna förhindra andra än den straffade själv från att begå brott. Allmänpreventionen uppnås genom avskräckande, moralbildande eller vanebildande påverkan på andra än den straffade själv.

Teorin om omedelbar avskräckning innebär att det är själva straffets verkställande som verkar avskräckande på andra. Man vågar inte begå brott, då man riskerar att få samma straff.

Enligt en annan tanke är det inte själva verkställigheten av straffet som hindrar människan från att begå brott, utan straffrättens existens. Hotet om straff, gör att man av håller sig från brottslig gärning. Hur straffet verkställs har ingen större betydelse, utan det att straff utkrävs är fundamentalt. Denna teori kan man kalla teorin om medelbar avskräckning.

Den tredje teorin, moralbildningsteorin, lägger inte vikt på strafflagen som hot, utan betonar istället dess moralbildande funktion. Lagen anses påverka människorna både medvetet och omedvetet. Den fastslår vad som är oriktigt och omoraliskt. Lagen skapar direkt moralbildande normer genom att skapa normer som annars inte existerat, eller så att den stöder redan befintliga normer.³⁷

4.2 Kritik

Enligt Mathiesen är tanken om allmänprevention så djupt rotad i vårt moderna rättssamhälle att den tas för given och dess verkan sällan eller aldrig ifrågasätts. Det får till konsekvens att de mest olikartade händelser och handlingar i samhället får sin förklaring i ljuset av den. Då kriminaliteten sjunker sägs att straffet har en allmänpreventiv verkan. Då den stiger sägs straffet också ha en allmänpreventiv verkan, det visar nämligen att straffreaktionerna inte är starka nog och att strängare straff behövs.

En annan konsekvens av den djupt förankrade tron på allmänpreventionens verkan, att den representerar en vedertagen sanning, är att bevisbördan läggs på dem som är skeptiska till teorin. Det förutsätts att den fungerar och därför är den motståndskraftig gentemot kritik och invändningar. En slags omvänd bevisbörda uppstår.

---

³⁷ Elwin mfl, s. 55-56.

För det tredje, eftersom idén om allmänpreventionen är så djupt rotad i vårt rättstänkande, så blir det möjligt för teorins företrädare att som främsta eller enda argument använda sig av ”det sunda förnuftet”, utan att behöva pröva om argumenten stämmer eller inte.³⁸

I slutet på 1970-talet i Sverige upplevde teorin om allmänprevention en renässans, tillsammans med den klassiska straffrättsfilosofin. BRÅ:s rapport *Nytt straffsystem* och den kriminalpolitiska rapporten *Den första stenen* återupplivade teorin om allmänprevention sedan teorin om individualprevention förkastats. Den allmänpreventiva teorin som förespråkades var inte så mycket den om avskräckning, som den som såg strafflagen som ett uttryck för en accepterad moral. Denna moral påverkar direkt och indirekt människans handlande. Ulla Bondesson har uttryckt sig mycket kritiskt till detta hållningssätt och har, liksom Mathiesen, påpekat att något vetenskapligt underlag inte kunnat visas för att sådan effekt av allmänprevention föreligger. Studier som visade på bristande effektivitet låg bakom förkastandet av den individualpreventiva behandlingstanken. Nyklassicisterna medger att beläggen för allmänprevention är bristfälliga. De uppger att problemen är så komplexa att det är svårt att undersöka teorins giltighet eller att forskningsmetodiken är för outvecklad. Istället för till empirin knyter man allmänpreventionen till andra värden än de preventiva, nämligen till rättvisa, humanitet och rättssäkerhet. Bondesson hävdar härmed att allmänpreventionen istället för att vara en vetenskaplig teori blir en ideologi.³⁹ (Se vidare kapitel 4 om nyklassicismen)

---

³⁸ Mathiesen, s. 89-93.

³⁹ Heckscher *et al.*, s. 103-105.

5 Nyklassicismen

5.1 *Den första stenen och Nytt straffsystem*

Under 1970-talet började den straffpolitiska trenden svänga bort från idéer om behandling till ett slags modernt rättvisetänkande med rötter i den gamla klassiska straffrättsskolan. Det var de amerikanska kväkarna som lanserade återgången till tanken om att tidsbestämda straff skulle utmätas med utgångspunkt av straffets svårhet.⁴⁰

1971 publicerades den första upplagan av den kriminalpolitiska rapporten *Den första stenen*. I boken kritiseras behandlingsteorin hårt för att den inte ser till den brottsliga gärningen, utan till brottslingen. Den orättvisa konsekvensen blir att tillfällighets- eller engångsbrottslingen får villkorlig dom eller går helt straffri, medan den kroniske brottslingen låses in på obestämd tid. Längden av frihetsberövandet kan inte bestämmas på förhand utan är beroende av om och när brottslingen anses förbättrad. En orättvis konsekvens är också att påföljder utformas olika för de som fått samma straff. Då det gäller fängelsestraff blir det en differentiering av olika sorters anstalter. Någon intagen anses bli bättre av att arbeta eller studera, medan andra anses bli bättre av psykiatrisk eller psykologisk behandling. Inom samma anstalt kan fångar behandlas olika. Somliga tillås ha brevkontakt och få besök, medan andra inte får det om det kan anses motverka behandlingen.⁴¹

Den första stenen kritiserar vagt eller abstrakt utformade rättsregler som lämnar stort utrymme för domarens fria skön. Däremot lämnar en kasuistiskt utformad lagtext, med sin grund i den allmänpreventiva teorin, en skarp gräns mellan vad som är straffbart och inte straffbart. För att människans moral ska kunna påverkas genom lagstiftningen måste den framstå som rättvis. Ju precisare lagtext desto större blir likformigheten mellan olika domstolar och desto mindre risk för att domarna ska framstå som godtyckliga.⁴²

Rapporten kritiserar behandlingsteorins förklaringar till varför människor begår brott. Förklaringarnas ringa värde beror på att de är för generella och att de gör anspråk på att vara giltiga på brottsligheten som sådan. Säkert är det så att brottslighet kan bero på en mängd faktorer, sociala liksom psykologiska eller biologiska. Men konstaterandet i sig att så är fallet gör inte att man kommer närmare fram till vilken behandling som är den mest ändamålsenliga, vilket är poängen med hela orsakssökandet.⁴³

---

⁴⁰ Mathiesen, s. 162-163.

⁴¹ Elwin mfl, s. 84-86.

⁴² Elwin mfl, s. 87-89.

⁴³ Elwin mfl, s. 227-228.

I rapporten konstaterar man att behandlingsforskningen visar på att icke frihetsberövande påföljder förmodligen är effektivare ur återfallssynpunkt än frihetsberövande påföljder. Alltså är böter och frivård mer effektiva än anstaltsvård. Vidare konstaterar man att tidsbestämda straff sannolikt inte är mer effektiva än tidsbestämda. Inte heller visar det sig att långvariga straff är mer effektiva än kortvariga.⁴⁴

Rapporten betonar också att tvångsmässig behandling är en omöjlighet. Om man ser på behandlingsmetoder av psykologisk eller sociologisk natur förutsätter de att lagbrytaren är behandlingsmotiverad, att han själv vill förbättras. Inom tvångsanstalten råder den paradoxala situationen att behandlingen förutsätts ske med den intagnes vilja, medan han faktiskt befinner sig där mot sin vilja. Anstalten i sig har också två oförenliga funktioner. Den förväntas vårda och behandla fången, men också vakta honom.⁴⁵

5.2 Kritik mot nyklassicismen

Enligt Mathiesen ger försvarandet av fängelset utifrån ett nyklassicistiskt rättviseresonemang en slags vetenskaplig prägel som inger förtroende, men som är falsk. Med begrepp som ”proportionalitet” och ”straffvärde” ges intrycket att det är möjligt att komma fram till det rättvisa straffets längd och tyngd på ett logiskt vis. I motsats till det intryck som ges i de nyklassiska verken, bygger resonemangen på ett cirkelslut. Centralt är att ett brotts straffvärde bestäms med utgångspunkt i brottets förkastlighet eller svårhet. Förkastligheten grundar sig på gärningsmannens skuld och svårheten av den skada eller fara gärningen har medfört. Eftersom bestämmandet av straffvärdena utgör första steget mot bestämmandet av straffskalorna, blir brottets svårhet eller förkastlighet också till utgångspunkt för straffskalorna. Hur ska då brottets svårhet eller förkastlighet bestämmas? Det förvånande svaret som ges är att det ska bestämmas med utgångspunkt ifrån vad brottet förtjänar av straff, det vill säga straffvärdet. Alltså bestäms straffvärdet av brottets svårhet och förkastlighet och brottets svårhet och förkastlighet av straffvärdet. Enligt Mathiesen är detta cirkelslut inte något nytt för den moderna klassicismen utan det är lika gammalt som den gamla klassicismen. Poängen är att exakt samma resonemang, cirkelslutet, kan leda till att det antingen sker en liberalisering av straffnivåerna eller att de tvärtom skärps, i tider då det anses önskvärt, allt i rättvisans namn. Under den nyklassiska eran runt 1980-talet användes detta resonemang för att minska användandet av fängelser, men kunde lika gärna använts för att skärpa och utvidga användandet om det hade varit den rådande politiska andan då.⁴⁶

---

⁴⁴ Elwin mfl, s. 228-230.

⁴⁵ Elwin mfl, s. 231-233.

⁴⁶ Mathiesen, s. 171-176.

Dessutom ges intryck av att kriminalitetens svårhet går att bedöma utifrån fixerade mallar. Genom nyklassiska dokument framgår det att kriminaliteten också ska värderas moraliskt. Moralen ses som ett oberoende kriterium som ska värdera kriminaliteten och bryta cirkelslutet. Moral som kriterium är däremot inte konstant och därmed mycket svår att använda sig av för att uppnå rättvisa. Moraluppfattningen varierar över tid och rum. Till exempel har synen på homosexualitet förändrats genom tiden. Rumsligt finns stora skillnader i moraluppfattning, och därmed brottats svårhet eller förkastlighet. Olika samhällen ser olika allvarligt på viss kriminalitet. Stora skillnader kan ses i synen på rattfylleri i Norden och till exempel västkusten i USA. Stora skillnader i moraluppfattning kan finnas också inom ett och samma samhälle, men i de olika samhällsklasserna. Utöver variationerna över tid och rum mellan olika grupper finns också den stora skillnaden i resurser och livschanser mellan olika personer och grupper i samhället. De som döms till långa fängelsestraff är ofta personer med alkoholproblem, dålig utbildning och som är fattiga. Om man ser till de aspekterna blir en rättvis moralbedömning svår att göra.⁴⁷

För det tredje ger nyklassicismens rättviseteori intryck av att straffets stränghet, som ska vara proportionellt till brottets svårhet, låter sig bedömas utifrån mallar som är absoluta. Även om det finns tendenser till gemensamma uppfattningar om straff, ”det allmänna rättsmedvetandet”, så finns det också mycket stora skillnader. Avgörande är hur nära eller fjärran man står i förhållande till den aktuella situationen och den det gäller. Undersökningar om straffets stränghet har visat att ju större avståndet är, desto ytligare förhållande man har till straffet och den straffade, desto mindre förstår man det lidande som straffet innebär. Omvänt, ju närmare situationen eller straffet man befinner sig desto mer förstår man. Experiment har visat att ju större avstånd mellan en person som hade till uppgift att utdela fysiska bestraffningar och de som utsattes för dessa, desto villigare var den som skulle utföra bestraffningen att göra detta.⁴⁸

För det fjärde ges det intryck av att kriminalitetens onda och straffets onda är jämförbara storheter. Ett fängelsestraff innebär ett antal pinor, däribland frihetsberövandet, berövandet av en rad av vardagslivets tjänster och förmåner, berövandet av möjligheter till heterosexuella relationer, berövandet av sin självständighet och berövandet av den personliga säkerheten. Förutom dessa pinor tillkommer fängelsets makt rent generellt över fången och dennes liv. Sammantaget kan fängelset i dessa avseenden ses som en systematisk kränkning. Även offret för en kriminell handling, kanske tydligast den som faller offer för en våldshandling, blir utsatt för en kränkning. Problemet, enligt Mathiesen, är att de två kränkningarna, den av offret och den av brottslingen, inte är jämförbara. De kan inte vägas mot varandra inom ramen för ett beräkningssystem som bygger på straffvärden, proportionalitet och jämvikt. De båda sorters kränkningarna innehåller så många sammansatta faktorer och så stora inslag av subjektiva upplevelser att den proportionella rättvisan inte kan uppnås. Sammantaget kan sägas att

---

⁴⁷ Mathiesen, s. 177-183.

⁴⁸ Mathiesen, s. 183-188.

det är omöjligt att uppnå en ”rättvis” jämförelse mellan brott och straff och att det inte går att uppnå en slags jämvikt, som de nyklassiska argumenten för fängelse påstår sig kunna göra.⁴⁹

Enligt Mathiesen är rättvisetänkandet inte den enda grunden i de nyklassiska arbetena, utan också allmänpreventionen. Allmänpreventiva skäl anges för att avgöra vad som bör vara kriminaliserat medan lagstiftningens konkreta utformning, vilket straff som ska följa på vilket brott, utgörs av rättviseargument.⁵⁰

Ulla Bondesson är mycket sträng i sin kritik mot arbetsgruppen bakom BRÅ-rapporten *Nytt straffsystem*. Hon kritiserar gruppen för att den använder sig av allmänpreventionen för att ge legitimitet åt den straffande verksamheten, som därmed verkar rationell, genom att den sägs bygga på prevention. Dessutom är hon kritisk till att arbetsgruppen rehabiliterar vedergällningsbegreppet, där de säger att straffet kan tolkas som ett moment av hämnd. Detta anser gruppen vara ofrånkomligt och inte heller orimligt. Dock ska hämnden vara proportionerlig och kontrollerad. Hon ifrågasätter också huvudtanken i arbetsgruppens straffilosofi, nämligen tron på och användandet av proportionalitetsprincipen. Trots att denna princip är kungstanken i rapporten görs den inte till föremål för en grundlig analys. Liksom Mathiesen, hävdar Bondesson att det är svårt, eller kanske en omöjlighet, att fastställa en rättvis relation mellan två så svåråttbara enheter som brott och straff. I rapporten hänvisar man till ”allmänhetens rättsmedvetande”. Detta utan att man har genomfört någon som helst forskning med intervjuer eller liknande metoder, för att kunna kartlägga allmänhetens rättsuppfattning. Gruppen utgår från att allmänhetens rättsmedvetande är uniformt, utan att undersöka det närmare. Bondesson menar att ett sådant medvetande är en legal fiktion.⁵¹

5.3 Proportionalitet

Von Hirsch är kritisk till att den proportionalitetsteoretiska inriktningen i den nordiska debatten har kallats för *nyklassicism*, då han menar att modern teori om proportionalitet inte har mycket gemensamt med den gamla klassiska straffrättsskolan. Von Hirsch påpekar att i den moderna proportionalitetsteorin saknas talions- eller vedergällningstanken, i den mening att det onda i straffet ska vara likvärdigt med det onda i brottet. Den moderna teorins grund är *klander* och inte *återbetalning*.⁵²

Andrew von Hirsch försvarar och utvecklar proportionalitetstänkandet i straffbestämningen. Han förespråkar den så kallade *förtjänstmodellen*. Förtjänstteorin bygger på tanken att man betonar bestraffningens

---

⁴⁹ Mathiesen, s. 193-200.

⁵⁰ Mathiesen, s. 168.

⁵¹ Heckscher *et al.*, s. 104-107.

⁵² Hirsch, s. 100.

kommunikativa aspekter. En straffrättslig sanktion ska ge uttryck för klander. Straffet ska tillfoga den straffade ett lidande eller obehag på ett sådant sätt att man förmedlar ett mer eller mindre strängt ogillande av vad han eller hon gjort. Straffet eller sanktionen har två moraliska funktioner. Den första är att klargöra att offrets rättigheter har kränkts. Den andra är att den dömda bemöts som en moraliskt ansvarig person, genom att man vädjar till hans eller hennes känsla av vad som är rätt och orätt. Utgångspunkten är att varje människa bör behandlas som en person som har förmåga att ta ställning till andras bedömning av hennes beteende. En neutral sanktion, utan innehåll av moralisk klander, skulle kunna leda till att gärningsmän eller potentiella gärningsmän behandlas på samma sätt som farliga djur, som bör stängas in eller tämjas. Von Hirsch menar att det inte föreligger något mystiskt i en straffbestämning som bygger på att bestraffning ska ske efter förtjänst. Dagligen ger vi människor moraliska omdömen som uttryck för klander. Formell bestraffning är alltså ett specialfall av någonting vanligt.⁵³

Hirsch hävdar att, i motsats till sina kritiker, idén om förtjänst och proportionalitet inte är konservativ eller till och med reaktionär. Den leder inte automatiskt till strängare eller inhumanare straff. Proportionella straff kan förmedla ett visst mått av klander utan att det onda i straffet är jämförbart med det onda i brottet. Tvärtom används den som ett medel att begränsa statens makt att bestraffa och speciellt användningen av stränga sanktioner som frihetsstraff. Besträffning baserad på förutsägelser om framtiden hindras. Proportionella straff framförs inte huvudsakligen som ett medel att motverka kriminalitet, likt preventionsteoretikerna. Tvärtom har proportionalitetsteoretikerna visat stor skepsis ifråga om möjligheterna att genom straffbestämningsspolitik kunna påverka kriminaliteten. När denna tron inte finns, saknas det anledning att förespråka stor användning av fängelsestraffet. Då proportionalitetsprincipen bygger på rättvisa kan inte utilitaristiska nyttoaspekter avgöra vilket straff som ska följa på ett visst brott. På så vis utesluter användning av proportionalitetskriterier långa fängelsestraff på grund av behandlingsbehov. Likaså utesluter dessa kriterier kusligare former av utilitaristisk straffrätt såsom selektiv inkapacitering. Man bryter mot proportionalitetsprincipen om man utdömer långa obligatoriska fängelsestraff för utvalda brottstyper.⁵⁴

Proportionalitetsteorin anklagas av kritikerna för att inte ta hänsyn till sociala missförhållanden i samhället. De som drabbas av straff är ofta de mest resurssvaga personerna i samhällsordningen. Von Hirsch svarar på den kritiken att en modern stat borde kunna göra åtskilligt för att motverka fattigdom och andra samhällseliga brister, men att straffbestämningsspolitik inte duger bra till att vare sig minska brottsligheten eller främja social rättvisa. Att ta itu med samhällseliga missförhållanden är önskvärt och viktigt, men kan inte ersätta försöken att göra straffbestämningen mer rättvis och enhetlig. I Sverige har det satsats mycket på omfattande välfärdsprogram och det kan ha bidragit till en jämförelsevis låg nivå av våld och annan brottslighet i samhället. Men brottsligheten finns ändå kvar

---

⁵³ Hirsch, s. 25-26.

⁵⁴ Hirsch, s 102-103.

och då kvarstår ett behov av en rättvis bestraffningspolitik. En proportionalitetsteoretiker kan också hävda att deras teori kanske inte kan bota social orättvisa, men däremot skyddar den dem som har det sämst från att råka värre ut. Om man däremot betonar brottspreventiv effektivitet så blir det tillåtet att beakta sociala faktorer såsom arbetslöshet, missbruk etc. Dessa faktorer sammanhänger med större risk för återfall och således föranleder ett strängare straff.⁵⁵

---

⁵⁵ Hirsch, s. 110-114.

6 Michel Foucault

6.1 Biografi

Paul-Michel Foucault föddes 1926 i Poitiers, Frankrike. Som mycket framgångsrik student tog han examen i både filosofi och psykologi i Paris. Under en period på femtiotalet vistades han i Uppsala och arbetade på universitetet som fransk lektor. Det var under denna tid han påbörjade den forskning som skulle ligga till grund för hans första stora verk, nämligen *Vansinnets historia*. Senare blev han professor i filosofi och i ”tanke-systemens historia”. På sjuttiotalet började han aktivt engagera sig för fångars rättigheter och gav i samband med detta ut *Surveiller et punir*, eller *Övervakning och straff* som dess svenska titel lyder.

6.2 Maktteori

Foucault beskriver hur olika grupper under 1600-talet började interneras för att de ansågs avvika från den samhällsordning som höll på att etableras. Denna ordning bestod i att samhället uppfattades som en moralisk och förnufts-enhet, som måste avgränsas mot det oförnuftiga, det vill säga olika avvikare. Under 1700-talet legitimerades interneringarna inte längre bara på grund av ordningsskäl, utan också på grund av tanken att dessa avvikare, de vansinniga och förbrytarna, krävde behandling.⁵⁶ I *Övervakning och straff* studerar Foucault historien om fängelseväsendets framväxt och ser den som ett led i en fortgående disciplinering, övervakning och administrering av människorna. Vad som vanligtvis betraktas som straffväsendets ”humanisering” till följd av mer upplysta synsätt ses av honom som uttryck för en allt intensivare maktutövning.⁵⁷ Foucaults maktbegrepp består dels av en disciplinering av den enskilde individen och dels av en reglering av befolkningen i stort. Denna makt är inte lokaliserad till endast ett subjekt, till exempel staten, utan varje nätverk av relationer har sitt eget maktmönster. Enligt Foucault finns två maktprinciper som genomsyrar den moderna västerländska samhällsordningen, nämligen den allseende övervakningen (panoptiken) och bekännelsen.⁵⁸

---

⁵⁶ Brikner mfl, s. 375-376.

⁵⁷ Nordin, s. 532-533.

⁵⁸ Andersen och Kaspersen, s. 354-355.

6.3 Panoptismen

Filosofen Jeremy Bentham konstruerade på 1800-talet ett försök till att finna en prototyp för idealfängelset för att sedan reformera fängelserna. Hans fängelse-urtyp för den disciplinära tekniken kallade han *Panopticon*. Ordet kommer från grekiskan och betyder ”allseendet”.⁵⁹ En cirkelrund byggnad bildar en ring i vars mitt ett torn reser sig där. Tornet är försett med fönster som vetter in mot ringens insida. Den cirkelformade byggnaden är indelad i celler som går tvärs igenom den. Cellerna är försedda med ett fönster mot tornet och ett utåt som släpper in ljus. På så vis är individen i cellen ständigt synlig för övervakaren som sitter i tornet. Själv kan fången inte se sin övervakare, som döljs bakom presenningar. Han kan inte heller se eller kommunicera med sina medfångar. Man använder sig av fängelsehålans motsatta princip. Fängelsehålans mörker kan ju skydda mot vakternas blickar. Den panoptiska konstruktionen gör det möjligt att undvika stora svårkontrollerade folksamlingar och därmed kan risken för upplopp undvikas. Fången blir ett objekt om vilken information kan inhämtas, men han blir aldrig ett subjekt i en kommunikation. Folkhopen ersätts av en samling individer som kan räknas och kontrolleras. Den ständiga övervakningen är inte beroende av att någon ser dig just för tillfället, utan vetenskapen om att man *kan* iakttas ger *Panopticon* sin huvudsakliga verkan.⁶⁰

6.4 Fängelset

Enligt Foucault uppstod fängelset i dess moderna form i slutet på 1700-talet och i början av 1800-talet. Fängelsesystemet utvecklades vid sidan om rättsapparaten i och med att det genom hela samhällskroppen utarbetades metoder för att särskilja individerna, klassificera dem, genom att dressera kropparna, genom att utnyttja deras tid och krafter maximalt och genom att omge dem med en observations- och registreringsapparat. Fängelset fanns där som redskap för att göra människorna fogliga och nyttiga. Fängelset, som modern institution, fick spela huvudrollen då straffrätten skulle bli ”human”.⁶¹

Enligt Michel Foucault minskar inte fängelser kriminaliteten, tvärtom framkallar den mer brottslighet. Genom att fångarna utsätts för tvång, godtycke och maktmissbruk, väcks en känsla av orättvisa hos de intagna. De börjar anklaga själva rättvisan. En solidaritet skapas sinsemellan de intagna och gör dem beredda på framtida kriminella sammansvärjningar. Fängelset drabbar också indirekt fångens familj som hamnar i svårigheter. Barnen drabbas svårast och brottsligheten har en tendens att gå i arv.⁶²

---

⁵⁹ Hergren, s. 12-13.

⁶⁰ Foucault, s. 202-203.

⁶¹ Foucault, s. 233.

⁶² Foucault, s. 309-311.

Fängelset har under hela sin livstid misslyckats med att minska brottsligheten. Men fängelset ska enligt Foucault inte ses som ett misslyckande. Fängelsets syfte är inte att avskaffa brott utan snarare att skilja ut och fördela dem. Straffsystemet administrerar snarare brottsligheten, anger dess toleransgränser och ger friheter. På detta vis markeras brottsligheten och blir nyttig och foglig. Brottsligheten specificeras och marginaliseras politiskt.

Fängelsernas existens gör det möjligt för vetenskapen i form av sociologer, psykologer och statistiker att undersöka och utnyttja laglösheten. Fängelset möjliggör den massiva övervakningen och kunskapsinsamlandet. Också massmedierna har nytta av fängelsets existens. Den ger allmänheten möjlighet att frossa i indignation och fasa över brottsligheten.⁶³

Foucault talar om att ett disciplinärt samhälle uppstod i och med upplysningen och fängelsets framväxt. *Panopticons* stränga inre disciplin med övervakning och registrering har spritt sig långt utanför lagen till polisväsendet, skolan och sjukhusen.⁶⁴

---

⁶³ Hengren, s. 18.

⁶⁴ Hengren, s. 14.

7 Erving Goffman

7.1 Totala institutioner

År 1961 utkom den amerikanske sociologen Erving Goffmans bok *Asylums*, eller som dess svenska titel lyder, *Totala institutioner*. Under ett par år vistades Goffman på ett mentalsjukhus för att studera de sociala skeendena inom murarna, hur livet tedde sig för de intagna och hur anstaltsvistelsen formade deras liv och personligheter. *Asylums* kom att bli en klassisk bok inom sociologin och Goffmans teorier har kommit att prägla många debatter angående anstaltsvårdens vara eller icke vara. Boken består av fyra essäer rörande olika aspekter av den totala institutionen.⁶⁵

I den första essän, *On the characteristics of total institutions*, definierar Goffman vad han menar med begreppet "total institution". En sådan är en miljö som är sluten för omvärlden, där alla aspekter av livet såsom sömn, måltider och arbete levs och utförs i nära samvaro med andra människor. Denna miljö är byråkratiskt organiserad och avskuren från yttrevärlden. En total institution är en social hybrid bestående av social interaktion som är noga styrd och kontrollerad. Somliga företag och klubbar kan ses som totala institutioner som baseras på frivilligt medlemskap. Goffman analyserar främst de totala institutioner som är baserade på ofrivillig medverkan såsom fängelser och mentalsjukhus.⁶⁶

Goffman menar att en slags avindividualisering av den intagne startar redan vid inskrivningen till den totala institutionen. Den intagne berövas sin handlingsförmåga. Den totala institutionen har strikt reglerat vad som är tillåtet och inte tillåtet uppförande. Den intagnes personlighet utanför murarna ska formas till en ny personlighet anpassad inom ramen för den totala institutionen. Denna anpassning uppnås genom att den intagnes forna identitet "skalas av". Alla strävanden hos den intagne att särskilja sig ska brytas ned för att kunna bli en del av en hanterbar massa. Den intagne hindras att använda sitt forna rollregister, såsom till exempel sin yrkesmannaroll, och den intagne fråntas också rätten att markera sin identitet med yttre attribut, såsom med en viss klädstil. Anstaltsuniform eller fängelseklädsel är medel som används för att uppnå likformighet. En person intagen på en total institution utsätts för en förnedringsprocess som går ut på att den intagne ska underordna sig personalens makt. Den intagne hindras i sin frihet att göra vardagliga saker utan att be om lov, till exempel måste den intagne be om lov för att få gå på toaletten eller röka en cigarett.⁶⁷

I boken visar Goffman på olika anpassningsstrategier som den intagne anammar på en institution. Somliga intagnas anpassnings- och

---

⁶⁵ Föreläsning av Katarina Jacobsson om Goffman på sociologiska institutionen vt 2003

⁶⁶ Goffman, s. 15-22.

⁶⁷ Goffman, s. 22ff

överlevnadsstrategi består i att dra sig undan. De blir enstöringar. På institutionerna kallas detta beteende ibland för regression eller fängelsepsykos. Andra tar på sig rollen som den ständigt obstinate och omedgörlige. En tredje grupp är de intagna som gör fängelselivet behagligt, där institutionen står för trygghet och kontinuitet. Livet utanför murarna upplevs som kaotiskt och skrämmande. Denna kategori återvänder ofta till anstaltslivet genom att begå nya brott eller genom att på nytt visa signaler för sinnesjukdom och därmed kommer de åter till sin trygga hamn, den totala institutionen. En fjärde kategori intagna är de som omvänds. Det är de internerna som anammar personalens åsikter om sig själva. De anser att institutionen rättmätigt tagit deras frihet och att de gör bot under institutionsvistelsen.⁶⁸

Goffman talar om den primära anpassningen som innebär att de intagna följer personalens krav och förväntningar på dem som interner, det vill säga att de ska samarbeta och följa order. Den sekundära anpassningen är de dolda motiven för samarbete och anpassning. Dessa motiv kan bestå i att få fördelar under anstaltsvistelsen såsom större intern frihet, fler cigaretter och andra belöningar. Ju mer slutet en total institution är, desto större är den sekundära anpassningen hos de intagna.⁶⁹

Vidare beskrivs förhållandet personal kontra intagna. Personalen håller känslomässig distans till de intagna genom att utveckla teorier om dem. De som arbetar på en total institution gör sig stereotypa föreställningar om de intagna som ”onda” eller ”störda” individer. Sin egen yrkesroll ser de som ”vårdande” och ”behandlande”. På så vis rättfärdigar personalen sitt ofta inhumana handlande såsom inlåsning, tvångsmatning och bestraffning.⁷⁰ Likt personalen bildar sig de intagna en förenklad och rationaliserad bild av sig själva och sin situation. De utvecklar en egen personlig berättelse om sig själva som offer.⁷¹

---

⁶⁸ Goffman, s. 51ff

⁶⁹ Goffman, s. 171ff

⁷⁰ Goffman, s. 73ff

⁷¹ Goffman, s. 100ff

8 Analys

8.1 Den klassiska straffrättsskolan och nyklassicismen

Den klassiska straffrättsskolan föddes i och med upplysningen på 1700-talet. Vedergällningen med kroppsstraffen och pinan som huvudingredienser ansågs barbariska och inte värdigt ett upplyst och förnuftigt samhälle. Den stränga vedergällningen gav motsatt effekt och gjorde att folket vände sig mot fursten. De nya humanisterna krävde att den kroppsliga bestraffningen skulle tas bort och man började rikta in sig på att bestraffa själen.

Den klassiska straffrättsskolan och likaså den nyklassicistiska skolan var präglad av upplysningstidens förnuftstänkande. Den ställde upp principer om likhet och proportionalitet. Lagen skulle drabba alla lika oavsett klasstillhörighet. De välbeställda skulle inte längre få några favörer. Straffen skulle också vara proportionerliga, alltså stå i rimligt förhållande till det brott man begått. Det ansågs orimligt att en tjänares snatteri kunde resultera i ett grymt kroppsstraff.

Den klassiska straffrättsskolan utgav och utger sig själv för att vara vetenskapligt förnuftig, innehållandes en slags logik. Detta är bara en illusion. Straffrätten kan inte jämföras med en exakt och logisk vetenskap, som till exempel matematiken. Juridiken innehåller politik, moral och känslor. Därför flyter den ständigt beroende på tidens anda och opinion.

Anstaltens berättigande är enligt klassicisterna inte vården eller behandling, utan dess existens legitimeras av rättviseskäl. Straffrättsskolan utger sig för att kunna fastslå det rättvisa straffet. Detta går aldrig att uppnå, hur många proportionalitetsbedömningar, avvägningar av brottets svårhet etc. man än gör. Det går inte att uppnå balans mellan brott och straff. Somliga drabbas hårt av ett ringa brott och somliga klarar ett svårt övergrepp till synes bättre än andra. Man kan också fråga sig hur rättvist det är med ett rättssystem som konsekvent inriktar sig på den brottsligheten som en viss socialgrupp står för. En redan hårt drabbad grupp, drabbas hårdast också av rättssystemet. Vårt system är inriktat på lågstatusbrott så som egendomsbrott och våldsbrott. Om man ska kunna nå något som närmar sig rättvisa borde kanske mer resurser läggas på den ekonomiska brottsligheten, den så kallade manschettbrottsligheten, denna elitens brottslighet. Det är lättare att vända blicken neråt än att se sig själv i spegeln. Lagtexten kan rent språkligt vara jämlik, men det är hur den används i praktiken, vem den appliceras på, som avslöjar dess ojämlikhet. Fängelsestraffet idag och genom historien har använts på dem som befinner sig längst ner på den sociala stegen.

Andrew von Hirsch är en modern förespråkare för proportionalitetstänkandet. Han hävdar att teorin inte behöver leda till

sociala orättvisor. Tvärtom kan den, enligt honom, skydda de som är socialt mest utsatta i samhället från godtyckliga och ändamålsenliga straff. Von Hirsch tycker jag verkar ha en realistisk syn på fängelsestraffet. Han tror inte på fängelsets välgörande effekter, men hävdar att det måste finnas för att rättvisan ibland kräver det. Han själv tycks förespråka att fängelsestraffet ska användas restriktivt. Även om von Hirsch själv och hans idé om proportionalitet inte är konservativ eller reaktionär, så är jag rädd för att hans teori kan ”kidnappas” av just sådana personer. Hans teori och rättvisetänkande kan tillämpas både i förmildrande och försvårande syfte. Teorin är på så sätt obestämbar. Von Hirsch och författarna till *Den första stenen* och *Nytt straffsystem* tycks vara progressiva humanister på så vis att de vill minska användandet av fängelsestraffet. Men om hårda vindar blåser i samhället kan det hävdas att rättvisan och uppnåendet av proportionalitet istället kräver hårdare straff såsom långa fängelsestraff.

Varken den klassiska straffträttsskolan eller nyklassicismen kan legitimera fängelsets existens.

8.2 Allmänpreventionen

Förutom rättviseskäl så anges också allmänpreventionen som del i den klassicistiska teorin. Tron på att straffet, i den här uppsatsen fängelsestraffet, hindrar människor att begå brott är stark inom denna skola. Den allmänpreventiva effekten tycks däremot vara svårbevisbar. ”Det sunda förnuftet” säger att så är fallet. Det föreligger möjligen en viss allmänpreventiv effekt då det gäller trafikbrott och dylika brott. Man kanske i de fallen gör en kostnad/nyttobräkning ifråga om vad man vinner respektive förlorar på att köra för fort. Kanske gör man ett överslag då man beräknar vinsten i tid kontra upptäcktsrisk och storlek på eventuell bot. Men de brott som bestraffas med fängelse är ofta våldsbrott som mord, rån och misshandel. Dessa brott föregås inte av rationella val. De är mer känslolininstiktstyrda brott. Ofta begås dessa brott under påverkan av droger eller alkohol, vilket ännu mer visar på bristen av eftertanke och rationalitet.

Likt Mathiesen och Bondesson, undrar jag om det är rimligt att rätten att straffa baseras på en så osäker grund som allmänpreventionen. Sammantaget finner jag att fängelsets existensberättigande inte kan motiveras med teorin om allmänprevention.

8.3 Behandlingsideologin

Som kritik mot den rättsdogmatiska klassiska straffträttsskolan växte behandlingsideologin fram. Teorin om behandling är, som i uppsatsen beskrivits, gammal. Tanken om att skola, disciplin, moral eller arbete ska omvända brottslingen till att bli en återställd hederlig medborgare har funnits ända sedan vedergällningsteorin kändes förlegad. 1600-talets

spinnhus framhävde arbetets välgörande effekt, medan 1800-talets philadelfiafängelser betonade den gudfruktiga vägen från synd och skam till bot och bättring.

Behandlingsideologin i dess mer moderna form föds i och med Franz von Liszt och den sociologiska skolan i början av 1900-talet. Den betonade individualpreventiva medel som vård och behandling. Skolan intresserade sig för bakomliggande orsaker till kriminalitet såsom samhällsklass, utbildning och fattigdom. Samtidigt växte sig nya vetenskaper som psykiatri, sociologi och kriminologi starka. Dessa vetenskaper skulle integreras och användas i förståelsen och bekämpandet av kriminaliteten. Brottslingsklientelet delades upp och kategoriserades i brottstyper som ungdomsbrottslingar, vanebrottslingar, alkoholbrottslingar mm. Mentalsjukhus, ungdomsfängelser och skyddsanstalter byggdes. Behandlingstiden, eller straffets längd, var ofta obestämd. Det fick till följd att ringa brott kunde leda till lång anstaltsvistelse beroende på hur ”störd” eller långt ifrån normalitetsbegreppet man befann sig.

Mellan cirka 1930 till 1970 dominerade vårdtanken i den svenska straffrätten med Johan Thyrén och Karl Schlyter som huvudaktörer. På trettioalet rådde en ambition om att skapa ett folkhem, en välfärdsstat. En stark omhändertagande stat, med ansvar för alla sina medborgare, även de vilsekomna, som skulle ledas in på rätt väg igen. Sextio- och sjuttioalets vänsterrörelse krävde humanitet och solidaritet, även med de kriminella. Kollektivet betonades och där gällde det att passa in.

Ett problem med behandlingsideologin är att den, mer än andra straffrättsskolor, med sträng disciplin etiketterar, klassificerar och analyserar människan för att urskilja avvikaren från normen. Fängelsets syfte är inte endast frihetsberövande utan också ett sätt att tekniskt omvandla människan. Hon ska genom arbete, skola, disciplin eller moral omvandlas från att vara en avvikare till en ”normal” och återställd medborgare. Den extremaste formen av detta straffrättstänkande kanske kan sägas vara behandlingsideologin där man föreställer sig att brottslingen ska vårdas ur sitt kriminella beteendemönster. Men även de andra straffrättsskolorna stödjer sig på tanken om att återställa brottslingen till ett slags normalläge.

Den stränga individualpreventiva hållningen innebär att brottslingar tillhörande olika kategorier får olika straff för samma brott. Den absurda konsekvensen kan bli att en förstagångs- eller tillfällighetsbrottsling får villkorlig dom, eller går straffri, medan en kronisk brottsling kan spärras in på obestämd tid för samma kriminella gärning.

De olika behandlingsmetoderna inom behandlingsteorin kan få otäcka och egendomliga konsekvenser. Den medicinsk-biologiska metoden lutar till ingrepp av fysisk art för att återställa eller neutralisera brottslingens korrupta själ och sinne. I sin extremaste form har historien visat att detta kan leda till skrämmande rasbiologiska ideologier, rutinmässig tvångssterilisering av kvinnor som ansetts olämpliga som mödrar och lobotomering av personer

med aggressiva och oroliga tendenser. Denna behandlingsmetod har sina rötter i den italienska skolans preventionsteori. Den trodde att man kunde förekomma den brottsliga gärningen genom att tidigt avläsa och korrigera kroppen om den var predestinerad att begå brott. Intressant är att det inte för så länge sedan, i samband med genteknikens explosionsartade utveckling, började talas om att man trodde sig kunna lokalisera en speciell gen som gav anlag för kriminalitet och aggression.

Den psykologisk-psykiatriska metoden, där man anser att en själslig defekt kan korrigeras av olika sorters psykiatriska eller psykologiska terapier för mina tankar till P O Enqvists *Boken om Blanche och Marie*. I den beskrivs hur Sigmund Freuds psykoanalys och studerandet av "hysterin" genererade en ny sjukdomsgrupp, nämligen hysterikerna. Genom att belägga dessa kvinnor med en diagnos, uppfyllde de förväntningarna på hur en hysterika skulle vara. Istället för att bota något skapade man en ny sjukdom. Detta fenomen kan säkert jämföras med de kriminella som genom vistelse på anstalt och behandlingarna där skapar en identitet med sin kriminalitet. Det skapas en självuppfyllande profetia. Genom att behandlas som kriminell, blir man kriminell.

Enligt den sociologiska metoden ska inte personens inre behandlas utan hans sociala miljö och relationer med andra. Behandlingen ska innefatta familjen och arbetsplatsen. Det innebär att "oskyldiga", de som inte begått något brott, ska påtvingas behandling.

I behandlingsteorin ses brottslingen inte som ett subjekt som ska straffas för sina handlingar, utan som ett objekt för en kontrollerad förvandling till en god medborgare. Goffman visar i sin undersökning på hur de intagna på en institution institutionsanpassas. En omprogrammering startar redan vid inskrivningen, då den intagnes forna personlighet skalas av för att underordna sig personalens makt. I förlängningen önskar man att denna underordning och anpassning ska hålla i sig även utanför institutionen. Efter rehabiliteringen ska fången ha blivit en del av den stora massan "normala" medborgare. Problemet är att denna primära och sekundära anpassning som intagna genomgår sällan håller i sig utanför murarna. Anpassningen som görs under anstaltstiden är ett sett att överleva i en total institution. En speciell fångkultur uppstår.

Mina tankar angående detta gick till filmerna *Gökboet* med Jack Nicholson i rollen som McMurphy som intagen på mentalsjukhus och *Cool Hand Luke* med Paul Newman som fängelseintern. Båda karaktärerna är rebelliska frihetsivrare som vägrar att anpassa sig och därför går de under till slut. De andra patienterna och medfångarna är både primärt och sekundärt anpassade. Somliga är så starkt institutionaliserade att de inte vill därifrån längre. De känner att de inte skulle klara livet utanför murarna. Institutionen har blivit deras hem. I *Gökboet* representerar Nurse Ratched makten som önskar likriktad massan. På mentalsjukhuset görs det genom att droga patienterna så att deras vilja och drivkraft dör. Avvikarna ska behandlas för att bli normala och friska. Går inte detta ska personen oskadliggöras. I

McMurphys fall lobotomeras han för att bli hanterbar och Cool Hand Luke blir i slutet skjuten till döds.

Både Foucault och Goffman väcker tanken om det verkligen är mentalpatienten och fången som är sjuk eller om det är institutionssystemet som är sjukt i sig och kanske dessutom skapar och sprider dårskap. McMurphy och Cool Hand Luke ansågs vara ”störda” och ”farliga”, men kanske var de ”friskast” av alla.

En annan reflektion jag gjorde med tanke på dessa filmer är att både Jack Nicholson och Paul Newman spelar brottslingar, men som båda trots det väcker stark sympati hos publiken. Båda karaktärerna uppfattas som hjältar just för att de trotsar det konformistiska systemet. I vår tid älskas litteratur och filmer om hjältar, som visserligen befinner sig på andra sidan lagen, men som just därför representerar modet att stå emot makten och förtrycket. Detta fenomen kan liknas vid de medeltida kvalfulla avrättningarna där folkhopen vände sig mot furstens grymhet och sympatiserade med brottslingen.

Möjligen är fängelset behandlande och välgörande för oss som befinner oss utanför murarna, men knappast för dem innanför. Behandlingsideologerna anser teorin vara humanistisk och medmänsklig då de ju vill ”hjälpa” och ”behandla” sina intagna. I själva verket är tanken att frihetsberöva någon för att hjälpa dem djupt odemokratisk och nedlåtande. Dessutom är det en djupt ojämlig människosyn, då de som behöver bli hjälpta nästan alltid tycks komma från de lägre socialskikten.

Sammantaget visar sig behandlingsideologin vara ineffektiv då ingen individualprevention tycks vara möjlig. Dessutom är den orättvis. Inte heller behandlingsideologin berättigar fängelsets existens, anser jag.

8.4 Inkapacitering

Teorin om inkapacitering leder till stora rättssäkerhetsproblem då viktiga juridiska principer sätts ur spel. Man bryter mot straffprincipen om att man ska dömas för brott utförda i det förflutna. Istället döms man för något man förutspås begå i framtiden. Denna prognos bygger på omständigheter kring ens person och situation. Det är svårt att legitimera att många måste fängslas för att få med dem som faktiskt är farliga och kommer att återfalla i brott.

Teorin om oskadliggörande leder tanken till den italienska skolan med Cesare Lombroso och Enrico Ferri och deras tankegångar om ”förbrytarmänniskan”. Denne person var predestinerad att begå brott då hans personliga anlag och sociala miljö var av ett visst slag.

Idén om inkapacitering kan i förlängningen, tagit till sin spets, innebära att dödstraffet återupplivas. Det absoluta oskadliggörandet. Eller att man hugger handen av den som en gång stulit för att förhindra hans möjlighet att

i framtiden stjäla igen. Dessa tankegångar känns befriade från all sorts humanism och är, enligt mig, ovärdiga ett rättssamhälle. Inkapaciteringsteorin anser jag inte kunna legitimera fängelsets existens.

Då jag läste Jan Ahlbergs studie, där han undersökte effekterna av kollektivt oskadliggörande vid halvtidsreformens genomförande, tyckte jag mig notera en viss vaghet i hans analys. Ahlberg konstaterar i den att belägg för individual- och allmänpreventiva effekter saknas eller är svårämätbara, men i sin analys förlitar han sig ändå på att de existerar. Han konstaterar i sin slutsats att minskad inkapacitering lett till fler anmälda brott. Samtidigt medger han att den allmänna brottsnivån ökat, speciellt när det gäller bilstölder, som därför är den huvudsakliga förklaringen till ökat antal anmälda brott. Fängelsevistelsen tid är alltså inte av avgörande betydelse, endast marginell, utan andra ”saker” spelar in. Den huvudsakliga förklaringen till det ökade antalet brottsanmälningar beror alltså inte på minskad inkapacitering, utan på en ökad brottslighet inom ett visst område.

8.5 Mathiesen

Mathiesen och den sociologiska skolan har den gemensamma nämnaren att de båda ser till de sociala strukturer som ligger till grund för kriminaliteten, såsom fattigdom, utanförskap och obildning. Däremot kommer de till helt olika slutsatser avseende lösning på problemet. Medan den sociologiska skolan framhållde behandlingstanken och individualiserade institutionsåtgärder, ser Mathiesen behandlingssideologin och institutionsvården som ännu ett uttryck för maktens förtryck mot den lilla människan. Mathiesen ser ekonomiska, strukturella förklaringar till kriminaliteten och till användandet av fängelser. De fattiga förtrycks av de som har makten och äger kapitalet.

8.6 Foucault

Foucaults maktbegrepp är mer diffust och omfattande. Makten tillhör inte bara staten och dess överhuvud, utan samhället i stort är en maktapparat bestående av många mikromakter.

Likt Mathiesen ser, enligt mig, Foucault att fängelsets existens är något som vi samhällsmedborgare kommit att uppfatta som någonting ”självklat”. Fängelset ses som ett nödvändigt ont, ett naturligt fenomen, i vår samhällskropp. Dessutom uppfattas straffformen som en jämlik sådan. Frihet tillkommer oss alla i vårt samhälle och förlusten av den är lika kännbar för gemene man, till skillnad från böter som kan svida mer för somliga än för andra. Det är självklart att upprätta kvantitativa likheter mellan det begångna brottet och tiden vi blir frihetsberövade på grund av brottet. Tiden blir valutan man betalar priset med. Man ”betalar av sin skuld till samhället” under fängelsetiden. Denna ”självklarhet” är något som vi, enligt mig, i

samhället borde ifrågasätta. Fängelse är inget naturfenomen, utan skapat av människan. Enligt Foucault har fängelset tillkommit som ett led i det moderna samhällets allt mer disciplinerande, likriktande och kontrollerande funktion.

Kanske är det så att straffväsendets ”humanisering” är grymmare än de tidigare kroppsstraffen. En grym furste håller folket i schack genom våld och genom att belägga dem med bojar. Att disciplinera någons själ, tankar och idéer, och att dessutom få människan att tro att det kommer från henne själv eller att det följer av en högre sanning, är långt mycket mäktigare. Kanske är det brutalare att tortera själen än att tortera kroppen. Kanske är det vår själ som gör oss till människor.

Fängelset fungerar som en allseende övervakning, ett *Panopticon*, en disciplinerad kropp. Det kan idag liksom igår liknas vid en maskin där människan är den viktigaste delen av maskineriet, de nödvändiga kugghjulen. Arbetet, skolan, disciplinen och moralen, kroppens rörelse, ska göra att den farliga och oroliga fångens själ ska bli lugn och normaliserad. Jeremy Bentham's *Panopticon* har utvecklats till dagens moderna allseende med elektronisk övervakning, fotboja, mötestider hos övervakare inom frivården etc. Dessa vidareutvecklingar och moderniseringar av fängelset har samma syfte som det ursprungliga *Panopticon*, nämligen att övervaka och disciplinera avvikaren in i en förnuftsbasead ordning.

Fängelset är ett komplicerat system för bestraffningar och belöningar som ska göra effektiv inverkan på fången. Det vill säga, de ska bli ”normala” icke-kriminella medborgare. Problemet är att erfarenheten visar att fängelset inte har denna effekt. Statistiken visar att kriminaliteten inte minskar med fängelsestraff. Det kan tyckas underligt att fängelse bevarats i århundraden då det under decennier fastslagits att fängelsestraffets inte dämpar kriminaliteten i samhället utan kanske till och med ökar den.

Fängelsestraffet kan inte vara ett humant straff. Fängelset har getts den dubbla rollen att vara medkännande, omhändertagande och vårdande, samtidigt som den ska vara sträng, uppfostrande och tvingande. Denna uppgift går inte att lösa och således misslyckas fängelset om och om igen med sin uppgift.

Foucault väcker tanken att fängelsets misslyckande faktiskt inte är ett misslyckande utan ger en nyttoeffekt. Fängelset är som tidigare sagts ett misslyckande ur återfallssynpunkt, det minskar inte kriminaliteten. Men det möjliggör för oss i samhället att peka ut och avskilja oss från ”de andra”. Det blir en sorteringsprocess som gagnar upplevelsen av oss själva. Vi normala mot de andra sjuka och avvikande.

8.7 Övriga tankar

Den enda giltiga teorin för fängelsets existensberättigande är, enligt mig, den om vedergällningen. Inte på grund av att den skulle innehålla någon allmänpreventiv eller avskräckande effekt på kriminella eller potentiella brottslingar, utan för att den verkar behandlande för oss utanför murarna. Det *känns* bra och behandlande för oss att veta att den som gör ont får känna på ont. Att erkänna detta i ett modernt, civiliserat och humanistiskt samhälle känns som en omöjlighet. Vilken politiker skulle våga säga det? Dock är detta den enda grund jag kan finna giltig för fängelsets existensberättigande, då de andra teorierna har falsifierats om och om igen. Att erkänna hämndens sötma är att erkänna att man har gått tillbaka till ett djuriskt, omänskligt tillstånd. Men kanske är behovet av hämnd djupt mänskligt och riktigt? Frågan är om vårt samhälle, redan infekterat av mycket smärta och orättvisor gynnas av att tillfredsställa hämnden? Svaret på min egen fråga är naturligtvis nej. Men jag kan inte se några alternativ till fängelsestraffet, som inte också baserar sig på de gamla teorierna om behandling, rättvisa eller vedergällning.

Hur befriar man ett samhälle från vad som anses vara kriminellt? Då krävs ett samhälle i grunden fritt från fattigdom, materiell liksom själslig, och fritt från orättvisor och girighet. Hur skapar man ett samhälle som är öppet och tolerant även gentemot de som inte passar in i normen, men där man samtidigt markerar att våld och brott inte kan tolereras. Revolutioner och polisstater föder bara nytt slags våld.

Arbetet med denna uppsats har lett fram till fler frågor än svar. Svaret på frågan om fängelset är existensberättigat enligt teorierna om vedergällning, oskadliggörande, rättvisa och behandling är nekande. Jag tror inte heller på att man kan finna humana straff. Jag vågar inte heller tro på ett avskaffande av straffsystemet.

Käll- och litteraturförteckning

Källor:

Föreläsning om Erving Goffman av Katarina Jakobsson på Sociologiska institutionen vt 2003.

Kristina Schüchtle: *Asylums av Erving Goffman*, Lund 2004.

Kristina Schüchtle: *Sluten ungdomsvård - en historisk utveckling*, Lund 2003.

Kristina Schüchtle: *Den villkorliga domen*, Lund 2003.

Schlyter, Karl: *Avfolka fängelserna!*, Stockholm 1935.

Litteratur:

Ahlberg, Jan: *Inkapacitering – effekter vid förändrade strafftider*, Stockholm 1990.

Andersen, Heine och Kaspersen, Lars Bo: *Klassisk och modern samhällsteori*, Lund 2003.

Anners, Erik: *Svensk straffrättshistoria Del 2*, Stockholm 1976.

Aspelin, Erland: *Straffets grunder - historisk bakgrund*. Svensk Juristtidning 1999, nr 2.

Brinkner *et al.*: *Vår tids filosofi*, Stockholm 1987.

Carlsson, Sten och Rosén, Jerker: *Svensk historia 2*, Lund 1980.

Elwin, G., Heckscher, S., Nelson, A.: *Den första stenen - Studiebok i kriminalpolitik*, Stockholm 1975.

Esaiasson *et al.*: *Metodpraktikan*, Stockholm 2003.

Foucault, Michel: *Övervakning och straff*, Lund 1987.

Goffman, Erving: *Totala institutioner*, Stockholm 1983.

Heckscher *et al.*: *Straff och rättfärdighet*, Stockholm 1980.

Herngren, Per: *Foucault - Makt och disciplin*, 1999.

Hirsch, Andrew von: *Proportionalitet och straffbestämning*, Uppsala 2001.

Häthén, Christian: *Staffrättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svenska lagstiftning 1906-1931. Tre studier*, Lund 1990.

Inger, Göran: *Kompendium i svensk rättshistoria 2*, Lund 1978.

Mathiesen, Thomas: *Kan fängelset försvaras?*, Göteborg 1988.

Nordin, Svante: *Filosofins historia*, Lund 1995.